

ד"ר יעל לויז היא בעלת תואר "ד"ר לפילוסופיה" מן המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בראיילן, ופרסמה מחקרים ועיונים הנסבים בעיקר על היבטים שונים של האשה ביהדות.

מנהגים הקשורים בנשים ובחג הפסח

ד"ר יעל לויז

מנהג אכילת משלוח מנות עד סמוך לפסח

ר' שמעון סופר (תר"תש"ד / 1850-1944), נכדו של החת"ם סופר, מזכיר את מנהג ה"נשים צדקניות, שממיני מטעמים הנעשים לרוב לפורים משמרין ממנו ונאכלין לאט לאט, עד קודם הפסח.¹ הוא מנמק את שורשו של מנהג זה בנאמר ששואלים ודורשים בהלכות פסח שלושים יום קודם הפסח.² "שאו מתחיל[ן] ההכנה לפסח למעלה". היום הראשון מבין שלושים הימים הוא פורים עצמו, ולכן ממשיכים ומקשרים את ההכנה המתחילה בפורים עד פסח. הוא מוסיף ומציין את החלכה שעושים את פורים באדר שני ולא באדר ראשון, כאשר אחד הטעמים המוענקים הוא שעדיף להסמיך גאולה לגאולה.³

הימנעות ממלאכה בר"ח ניסן

ר' יצחק מולכו, מחכמי שאלוניקי (תפ"ב לערך תקמ"א / 1722 לערך 1781), ואחיו של ר' יוסף מולכו, בעל "שלחן גבוה", מתריע בחיבורו "אורחות יושר"⁴ כנגד מנהג שהוא מכנה "מנהג גרוע", אשר נהג בקרב הנשים במקומו. הנשים נמנעו מלעשות מלאכה בראשי חודשים, פרט לראש חודש ניסן. לדבריו, מן הראוי היה לכבד יום זה, שהוא ראש ראשי החודשים, יותר משאר ראשי החודשים. ר' יצחק עצמו אינו מזכיר זאת, אולם נקל להבין

1 ר' משה סופר, תורת משה, מהדורת רביעאי, בודאפעשט: תפר"ח, לפורים. דף מז:

2 תוספתא, סדר מועד, מהדורת ש' ליברמן, מהדורה שנייה, ירושלים: תשנ"ג. מגלה. ג, ה, עמ' 354; ירושלמי, פסחים פ"א ה"א. כו ע"ב; פסחים ו ע"א ע"ב; ראש השנה ז ע"א; מגילה כט ע"ב; סנהדרין יב ע"ב; עבודה זרה ה ע"ב; בכורות נח ע"ב. וראו עוד ירושלמי, שקלים, פ"ג ה"א, מז ע"ב; רבינו מנחם ב"ר שלמה, מדרש שכל טוב על ספר בראשית ושמות, ספר שמות, מהדורת ש' באבער, ברלין תרס"א, יב, א, עמ' 98; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על התורה, ספר במדבר, מהדורת ד' הימן וי' שילוני, ירושלים תשמ"ו, בהעלותך, רמז תשך, עמ' 167.

3 מגילה ו ע"ב; ירושלמי, מגילה פ"א ה"ד, ע ע"ד.

4 [ר' יצחק מולכו], אורחות יושר, שאלוניקי תקכ"ט, פרק יא, קס ע"א.

שהנשים נאלצו לעסוק במלאכה בראש חודש ניסן מפאת ההכנות לחג הפסח הממשמש ובא. הוא מציע כעמדת מיצוע שלכל הפחות יימנעו ממנהגן לערוך מלאכות כבודות ביום זה, כגון כביסה וניקיון הבית, ויתעסקו במלאכות קלות, כמו תפירה, ולא יהיו בטלות לגמרי. הוא חותם את דבריו בכותבו כי על הבעל להזהיר את אשתו בעניין זה: "על כן כל אחד יזהיר את אשתו ואם אינו עושה כולה עושה מחצה."

הזכרת מרים בשאיבת מים של מצווה

בספר המוסר הנודע "קב הישר" (לר' אהרן קידנובר), נזכר כי יש לכל אדם מישראל - אפילו יהא רב ופרנס ונגיד - לילך ולשאוב מים לאפיית מצה או לאפיית מצה של מצווה. על האדם להודרו בשמחה של מצווה, "שיזכיהו הקב"ה בחיים לשאיבת מים של מצה ומצוה לשנה הבאה ולשאוב מים בששון ממעיני הישועה כשנוכה לראות בעינינו מים חיים מבאר של מרים הנביאה."⁵

ר' חיים פאלאג'י כותב בחיבורו "רוח חיים" כי בשעה שבאים ללוש את המצות, רצוי ללוש אותן ביום שאין נופלת בו תקופת ניסן, דהיינו תחילת עונת האביב. בכל אחד מארבע התקופות קיים חשש להתעוררות הדינים,⁶ והתקנה לעניין זה היא הנחת ברזל חדש ונקי בתוך המים. אם אירע שתקופת ניסן נופלת בחצות היום של ערב פסח, בעת אפיית מצת המצווה לאחר חצות היום יש לשים ברזל במים ולומר: "בזכות האמהות בלהת רחל זלפה לאה שהעמידו י"ב שבטי י"ה יעמוד לנו להצילנו מכל גזירות קשות ורעות."⁷ ר' חיים פאלאג'י מציין כי נוסח זה מיוסד על הנאמר ב"קב הישר" שבכוחה של זכות ארבע האימהות הללו, שראשי תיבותיהן הם "ברזל", לפעול להינצל מן הדינים הקשים. ב"קב הישר" נזכר עוד כי מכיוון שהדינים הקשים באים מהסיתרא של הנוקבא (מהצד של הנקבה), הרי ש"אין תקנה להתיש כוחם אלא בנוקבא של הקדושה שהן האמהות שמהן באים י"ב שבטים". ולכן צריך האדם להזהיר את אשתו דווקא בשעה שמניחים את הברזל מפני התקופה שזכרו את זכות ארבע האימהות הללו, שתעמוד להצילנו מכל גזרות רעות וקשות, שעניין גדול הוא לצרף מחשבה עם מעשה.⁸ בשונה מבעל "קב הישר", הרי שר' חיים פאלאג'י מתווה נוסח אמירה של ממש הראוי להיות נישא בעת הנחת הברזל.

⁵ ר' צבי הירש קאיינדור, קב הישר, ורנקבורט רמיון תס"ה, פרק פט, נט ע"ג ע"ד.

⁶ ראו ספר הזהר על חמשה חומשי תורה, מהדורה רביעית, ויקרא, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשכ"ד, ויקרא, טו ע"ב. על ארבע התקופות ראו ש' מעללער, "תקופה (תקופות)", אוצר ישראל, בעריכת י"ד אייזענ' שטיין, ניו יארק תשי"ב, חלק עשירי, עמ' 296-294; ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ירושלים תשמ"ט, עמ' טו; הנ"ל, מנהגי ישראל, חלק שביעי, ירושלים תשס"ג, עמ' שעו; י"י לרנר, שמירת הגוף והנפש, כרך א, מהדורה שביעית, ירושלים תשנ"ו, סימן מז, "שתיית מים בשעת התקופה", עמ' קלטקמו.

⁷ ר' חיים פאלאג'י, רוח חיים, אומיר תרל"ו, א"ה, סימן תנה, ג, סט ע"ג ע"ד. ועיינו עוד ר' יעקב חיים [סופר], שולחן ערוך אורח חיים, כף החיים ח"ו, ירושלים תפר"ח, סימן תנה, אות מ, עה ע"א. ועיינו ספר מנהגים לרבינו אברהם קלויזנר (מנהגי מהרא"ק), מהדורת י"י דיסקין, ירושלים תשל"ח, פסח, אות צג, ב, עמ' פו; רבינו יעקב מילין, מהרי"ל, מנהגים, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, הלכות מיא דלישת המצות, אות ז, עמ' לר"לה; ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשל"ט, הגדות המנהגים, אות טט, עמ' לה.

⁸ ד' צבי הירש קאיינדור, קב הישר (לעיל, הערה 5), פרק מז, צד ע"ב ע"ד.

הסקת התנור לאפיית המצות באתרוגים

בתימן היה קיים המנהג שנשים צדקניות היו משמרות בבתיהן את האתרוגים, שריחם היה מבושם מאוד ולא נמוג, עד סמוך לחג הפסח, ובעת אפיית המצות היו מסיקים בהם את התנור יחד עם יתר שלושת המינים.⁹ הטעם שמעניק הרב שלמה עמרם קורח¹⁰ למנהג זה הוא שמכיוון שהם שימשו למצווה פעם אחת, ראוי שימשו למצווה פעם שנייה, על דרך הנאמר בבבלי שרב אמי ורב אסי - כאשר היה מזדמן להם לחם שעשו בו עירוב, היו מברכים עליו "המוציא" בסעודת השבת, שהיו אומרים: "הואיל ונעשתה בו מצווה אחת, נעשה בו מצווה אחרת."¹¹ מנהגים דומים של הסקת התנור בלולבים ובעצי ערבה ששיי משו בהג הסכות מוזכרים בדברי ראשונים.¹²

יציאת מצרים - לידה

ר' אברהם אבן מוסה (ת"כ לערך יצא / 1660 לערך 1733) מחכמי צפון אפריקה, מביא בפירושו להגדה של פסח, הספון עדיין בכתב יד,¹³ מנהג ייחודי שנהג אצל מורו, ר' יעקב מאראג'י, שנפטר בשנת תק"ס (1700) לערך, ממקובלי מרוקו ומגדולי פרשני ספר הזוהר.¹⁴ ר' יעקב נהג לומר בליל פסח קודם קריאת ההגדה את הפסוק "כִּי יֵלֵךְ יִלְךְ לָנוּ בֶן גִּתָן לָנוּ וְתִזְיֵה הַמְשָׁהָה עַל שִׁכְמוֹ וְיִקְרָא שְׁמוֹ פֶּלֶא יוֹעֵץ אֶל גְּבוּר אֲבִי עַד שֶׁר שָׁלוֹם" (ישעיה ט, ה). ר' אברהם אבן מוסה כותב כי לא ראה מנהג זה בשום ספר מספרי האר"י, ואולם ראוי לסמוך עליו שכן אפשר שהגיעו לחכם זה מסורות שלא הגיעו לאחרים, "ולא ראינו אינה ראייה" במקרה הנדון.

ר' אברהם מוסיף ורומז לרעיון קבלי זה בכותבו שאף אם לא נמצא מקור לנוהג זה, הרי שהוא "דבר הלמד מענינו", "כי בליל זה הוא סוד הדבר של הלידה ונבין". קטע זה אודות המנהג הנדון מוזכר בפרפרזה, בפירוש הגדה של פסח לר' יוסף ג'ג'י¹⁵ (תקנ"ג לערך יתרי"ג

⁹ הרב שלמה עמרם קורח, עריכת שולחן, זמנים, חלק ראשון, מהדורה שנייה, בני ברק התש"ה, הלכות ומנהגי סוכה, אות טט, עמ' ריאריב.

¹⁰ שם, עמ' ריב.

¹¹ ברבות לט ע"ב. מקבילות: שבת קיז ע"ב; ירושלמי, עירובין פ"ו ה"ז, כג ע"ד; רבינו מנחם ב"ר שלמה, מדרש שכל טוב על ספר בראשית ושמות, ספר שמות (לעיל, הערה 2), טז, יח, עמ' 292.

¹² רבינו יעקב וייל, שאלות ותשובות, מהדורת יש דומב, ירושלים תשס"א, דיני סוכה, עמ' רנו; רבינו יעקב מולין, מהרי"ל, מנהגים (לעיל, הערה 7), הלכות אפיית המצות, אות כב, עמ' עד; הגהת הרמ"א, שלהן ערוך השלם, אורח חיים ח - תקפאיתרצו, ירושלים התשס"ב, סימן תרסד, ט, עמ' שבת. כמו כן, נהגו ליטול את הערבות של הושענא רבה ואת הערבות של הלולב ולבער בהן את החמץ. ראו ד' שפרבר, מנהגי ישראל, חלק שני, ירושלים תשנ"א, עמ' קצד"קצו, ובמקורות הרשומים שם. ועיינו עוד ר' יוסף חיים, בן איש חי, בגדאד תרע"ב, הלכות שנה הראשונה, וזאת הכרחה, אות יא, קכא ע"א. הכותב שנהגו להשתמש בסכך לצורך הגעלת כלים לפסח, וראו אף שם, אות ח, שבה הוא מזכיר כי המנהג להצניע את הערבה של ההושענות עד הפסח "לשרוף בה את החמץ והלולב ישרפו אותו בתנור שמסיקין בערב פסח למצת מצוה".

¹³ ר' אברהם אבן מוסא, "פירוש ההגדה על דרך האמת", כתב יד בית המדרש לרבנים באמריקה 2018, טרט 11116, דף 2 ע"ב 3 ע"ב. חלק מקטע הביאור הנדון נדפס במאמרו של מ' בניהו, "רבי אברהם אבן מוסה ובנו רבי משה - מראשי המדרשים בקבלת האר"י בצפון אפריקה", מיבאל ה (תשל"ח), עמ' יאי"ב, וראו עוד שם, עמ' כה.

¹⁴ ראו מ' חלמיש, הקבלה בצפון אפריקה למן המאה ה"ט" - סקירה היסטורית ותרבותית, תליאביב תשס"א, עמ' 40.

¹⁵ ר' יוסף ג'ג'י, פ"י המדר"ר, ליוורנו [תרי"ד], הגדה של פסח, ה ע"ב ע"ג. ועיינו עוד י' לוין, "האם בירך משה רבנו 'שלא עשני אשה'?", הציפה, יום שישי, י"ח בשבט תשס"ה, 28 בינואר 2005, סופרים וסופרים, עמ' 11-12.

1793 / לערך 1853), מרבני תוניסיה, מתוך כתב יד הגדה של פסח לר' אברהם אבן מוסה. ר' יוסף מוסיף ומציין כי בספר "מחברת הקודש" למקובל ר' נתן שפירא הירושלמי (נפטר בשנת תכ"ו / 1666) מובע הרעיון שיציאת מצרים הייתה בגדר לידה.¹⁶ יש לומר כי מוסיף זה קדום למעשה לנוכר בכתבי חכם זה, ומוכא בווריאציות שונות במקורות שונים.¹⁷ וכך, באחת הדרשות המוסבות על הכתוב "ויושע ה' ביום ההוא את ישראל מיד מצרים" (שמות יד, ל) שבמדרש התנאים נאמר: "כאדם ששומט עובר ממעי אמו."¹⁸ עם זאת, יש להזכיר כי גוסחו של אחד מכתבי היד וכן גרסה המקבילה במכילתא דרבי ישמעאל הם "ממעי הפרה."¹⁹

חובת המשרתת בשמיעת ההגדה

ר' אברהם דאנציג קובע כהלכה מפורשת בהיבורו הנודע "חיי אדם"²⁰ שאף המשרתת היהודייה חייבת בהגדה:

ולכן חיוב שגם המשרתת תשב אצל השלחן ותשמע כל הגדה. ואם צריכה ליצאת לחוץ לבשל, עכ"פ מחויבת לשמוע הקידוש, ולבשיגיע לר' גמליאל אומר כל שלא כו', תכנוס ותשמע עד לאחר שתית כוס שני, שהרי מי שלא אמר ג' דברים הללו, לא יצא. ונוהגין שגם קוראין אותם שתשמע העשר מכות שהביא על המצרים, כדי להגיד להם כמה נסים עשה הקב"ה בשביל ישראל.

עניין זה מובא בלשון קרובה אף ב"משנה ברורה".²¹ הלכה זו בנוגע לקטעי החובה המיני-מיליים שעל המשרתת לשמוע נוגעת למעשה לכל אישה.²² דאגתם של גדולי ישראל לנשים בהקשר לחג הפסח עולה ומתגלה אף במקורות אחרים. וכך, לדוגמה, מסופר על ר' ישראל סלנטר שהיה נוהג לעמוד בעצמו על גבי העוסקים באפיית מצתו, כדי להשגיח שהכל מתנהל כדת וכדין. פעם אחת בפרוט הפסח חלה, ותלמידיו הלכו במקומו. הם שאלוהו במה ראוי שיהיו זהירים ביותר, והוא השיבם שעליהם להיות זהירים ביותר באישה הלשה את העיסה, שלא לגעור בה ושלא לצערה, שכן אלמנה היא.²³ על החת"ם סופר נזכר כי מנהגו היה שלאחר אמירת "חסל סידור פסח

¹⁶ ר' נתן שפירא, מחברת הקודש, קארעץ תקמ"ג, שער יציאת מצרים, סח ע"ב-ע"ג. ר' יוסף ג'ג (שם, ה ע"ב) מזכיר עניין זה כמצוי ב"דרוש א' לפסח".

¹⁷ נושא זה ראוי לעיין בפרד.

¹⁸ מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, מהדורת י"ג הלוי אפשטיין וע"צ מלמד, ירושלים תשט"ו, שמות שם, שם, עמ' 69-68.

¹⁹ מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורה שנייה, מהדורת ח"ש האראוויטץ ו"א רבין, ירושלים תשל"ג, בשלח, מטבתא דיהי, פרשה ו, עמ' 113. מקבילות: מדרש תהלים, מהדורת ש' באבער, ווילנא תרנ"א, קיד, ו, עמ' 473; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על התורה, ספר שמות, כרך ראשון: שמות - יתרו, מהדורת ד' הימן וי' שיל"ג, וני, ירושלים תשל"ג, בשלח, רמז רלט, עמ' 298-299; הנ"ל, ילקוט שמעוני על התורה, ספר דברים, כרך ראשון: דברים - שופטים, מהדורת ד' הימן וי' שילוני, ירושלים תשנ"ב, ואתחנן, רמז תתכו, עמ' 91-92; מכיר בר אבא מרי, ילקוט המכירי על ספר תהלים, מהדורת ש' באבער, חלק שני, ברדיטשוב תר"ס, קיד, ה, עמ' 194.

²⁰ ר' אברהם דאנציג, חיי אדם, ירושלים תש"ג, כלל קל, יט, ז, עמ' תקפט.

²¹ משנה ברורה, אורח חיים, סימן תעג, סד.

²² עיינו מי' וינגרטן, הסדר הערוך, חלק א, סדר ליל פסח בהלכה, מהדורה שנייה, ירושלים תשנ"א, פרק סא, אות ו, עמ' שנה.

²³ ראו י"ל הכהן מימון, "ההכנות לסדר ליל פסח", מחניים יז (תשי"ג), עמ' 16.

בהלכתו" והברכה האחרונה על שתיית הכוס הרביעית של יין, היה מצווה "להנשים שילכו לישן מלבד הילדות הצעירות" - כדי שהילדים יהיו ניעורים עד סוף הסדר - "ואז סיים הפיוטים וביאר הפיוטי"ם].²⁴

"רחם רחמתיים לראש גבר"

בקרוב יהודי המגרב קיים המנהג שהאדם האומר את ההגדה נוטל את קערת הסדר, מגביהה ומסובבה שלוש פעמים מעל ראשי המסובים ואומר בניגון מיוחד "בבהילו יצאנו ממצרים". המסובים עונים לו באותו הניגון "הא לחמא עניא בני חורין". ראש המשפחה נוהג גם לכבד בהגבהת הקערה ובאמירת "בבהילו" אורח. טעמים אחדים הוענקו למנהג הגבהת הקערה. בין היתר מוזכר בכתובים שהקפת קערת הסדר מעל ראשי המסובים רומזת להסתופפות בצל המצוות או שהיא זכר לעמוד הענן שהובילה את בני ישראל בצאתם מארץ מצרים.²⁵

והנה, בספר מסעו "מעגל טוב"²⁶ החיד"א מגולל מעשה שאירע בהקשר למנהג זה בשנת תקל"ד (1774), בשעה שהתארח בליל הסדר בביתו של אחד הגבירים בתוניס. המשרת רחמים הגביה את כלי המצות והירקות שלוש פעמים מעל ראשי כל אחד מהמסובים הגבירים. לאחר מכן, ניגש ופנה לנשים שישבו בצד, אולם לא ידע כיצד לנהוג ביחס אליהן, ושאל אם צריך להעביר אף על ראשן את הכלי שלוש פעמים אם לאו. החיד"א מצא רמז ואסמכתא בכתוב מתוך שירת דבורה "רחם רחמתיים לראש גבר" (שופטים ה, ל) כי עניין זה נוהג בגברים אך לא בנשים. כלשונו: "צריך ג' רחם רחמתיים, רמז לרחמים המשרת - אבל לראש אשה לא".

ברכת הבנות

ר' שם טוב גאון (תרמ"ה-תשי"ד - 1885-1953) מזכיר בחיבורו "כתר שם טוב"²⁷ מנהג שראה בבית אביו, שהאב מברך את בנותיו בעת אמירת הכתוב "רַבָּהָהּ כְּצֶמַח הַשִּׁדְהָ נִתְתִּיךְ וְתִרְבִּי וְתִגְדְּלִי וְתִבְאִי פְעֵדִי עֲדָיִים שְׂדֵיִם נִכְנֹו וְשַׁעֲרֶךָ צִמַח וְאֵת עֵרְס וְעָרְיָה" (יחזקאל טז, ז). הבת מנשקת קודם אמירת פסוק זה את יד אביה והאב מניח את ידו על ראשה ואומר פסוק זה. בשעה שהאב מגיע לקטע "וזאת עמלנו" (דברים כו, ז) אלו הבנים

²⁴ ר' חוקיה פייבל פלוטין, ליקוטי חבר בן חיים, חלק שלישי, פרעססבורג תר"מ, "מנהגי מורי הגאון החם סופר זי"ע, מנהגי עצמו", ג ע"ב.

²⁵ ראו ר' בן שמחון, יהדות המגרב - מסורות ומנהגים - במחזור השנה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 161-162. ועיי' ינו עוד ר' יוסף קארו, בית יוסף, ארבעה טורים השלם, טור אורח חיים ד, שמהינצד, ירושלים תש"ג, עמ' תקה, בשם רבנו ירוחם, תולדות אדם וחוה, ויניציאה שי"ג, נתיב חמישי, חלק רביעי, מג ע"ג. המצוין כי נוהגים להגביה את הסל מעל ראשי התינוקות ולומר "לפיכך אנחנו הייבים להודות" גאל ישראל. וראו עוד ר' חיים בנבנשתי, ספר פסח מעובין, ויניציאה [תנ"ב], סימן רסה, יז ע"ג, הכותב שמגביהים את הסל על ראש התינוקות "ונטל כל אחד ואחד כוסו בידו עד אחר סיום ברכת אשר גאלנו".

²⁶ ר' חיים יוסף דוד אוולאי, מעגל טוב השלם, מהדורת א' פריימן, ירושלים תרצ"ד, עמ' 62.

²⁷ ר' שם טוב גאון, כתר שם טוב, חלק שלישי, לונדון תש"ח, עמ' 124-125. למנהג ברכת הבנות ראו י לויין, "נשים אורתודוקסיות בזמננו מקחברות תפילות לכלל ישראל", להיות אישה יהודייה, קובץ שני, בעריכת מ' שילה, ירושלים תשס"ג, עמ' 427 והספרות הרשומה שם. וראו עוד הרב יהודה הרצל הנקין, שו"ת בני בנים, חלק רביעי, ירושלים תשס"ה, חלק המאמרים, מאמר י, "נוסח ברכת הבת", עמ' קיח"קט.

רומז הוא על בניו הזכרים. ר' שם טוב מזכיר כי תר אחר טעם למנהג ברכת הבנות, אולם לא צלח בידו למצוא לו הסבר. ואולם הוא מציין כי פסוק זה ראוי מבחינת תוכנו לברך בו את הבנות, והוא הולך ומסב כתוב זה על הבת, בכותבו בין היתר:

מפני שכתוב 'רבבה כצמח השדה', כמו צמח ההולך וצומח להרבה רבבות, כן יצמח זרע בתו, 'ותרבי ותגדלי', שהוא ענין גדול ואימון, 'ותבואי בעדי עדים', כלומר שאת ראויה לתכשיטין נאים בעת שכבר הגיעה זמנה לפרק הנושא שראוי לעדותה בתכשיטין, בתכשיטין היותר יקרים ומעולים וזהו 'בעדי עדיים'.

הקטע "ואת עמלנו - אלו הבנים" מכוון לבנים הזכרים, וזה "מורה על עמל האב שיש לו לגדלם ולחנכם ואין לך אחריות גדולה". בבבלי נדרש הכתוב "וחבל את מעשה ידיך" (קהלת ה, ה): "איזוה הן מעשה ידיו של אדם הוי אומר בניו ובנותיו של אדם."²⁸ על הבנים להעריך את גודל האחריות שיש לאב כלפיהם בגידולם ובדאגתו להם כל ימי חייהם. את עצם הסגולה של האצלת ברכה מן האב לבניו בליל פסח, אפשר לדבריו ללמוד מכך שברכת יצחק ליעקב ולעשו הייתה בלילה זה.²⁹

²⁸ שבת לב. מקבילות: מדרש תנאים על ספר דברים, מהדורת ד"צ האפפמאן, חוברת שנייה, ברלין תרס"ט, דברים כג, כב, עמ' 152; מדרש תנחומא הקדום והישן, מהדורת ש' באבער, ווילנא תרמ"ה, ויקרא במדבר דברים, מצורע, ג, עמ' 44; במדבר רבה, מדרש רבה, חלק שני, ווילנא תרל"ח, י, ב, לה ע"ב; רבנו שמעון הדרשן, ילקוט שמעוני על התורה, ספר ויקרא, כרך שני: מצורע - בחקתי, מהדורת ד' הימן וי' שילוני, ירושלים תשמ"ד, מצורע, רמז תקנח, עמ' 427; רבינו שמעון מפראנקפורט דמיין, ילקוט שמעוני, חלק שלישי, כתובים, ווארשא תרל"ז, משלי, רמז תתקס; הנ"ל, ילקוט שמעוני, חמש מגלות, ווארשא תרל"ז, קהלת, רמז תתקעא.

²⁹ מקור רעיון זה הוא "פרקי ר' אלעזר", מהדורת מ' היגער, חורב י (תש"ח), פרק שלשים ואחד, עמ' 198-197. ר' שם טוב גאגין מזכיר זאת כמצוי ב"ס' התיקונים", "פרשת תולדות" (נ') שם טוב גאגין, בתר שם טוב, חלק שלישי (לעיל, הערה 27), עמ' 125, אות ג ו"מקורות", 8, ולא נדויר מה כוונתו.